

І. ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Марія Кармазіна

ПАРТОГЕНЕЗ: ТРУДНОЩІ ОСМИСЛЕННЯ

*Стаття присвячена аналізу процесу еволюції підходів до осмислення партогенезу, висвітленню новітніх інтерпретацій та реінтерпретацій сутності, цілей, функцій партій та їх типологізації. **Ключові слова:** партогенез, політичні партії, підходи до типологізації політичних партій.*

Mariia Karmazina. Political parties evolution: The problems of refreshing's. *The article analyzed the problems of refreshing's of political parties evolution in Ukraine and developing of approaches political parties, types of political parties. **Key words:** political party, political parties evolution, types of political parties.*

Один із найосвіченіших людей середини XVIII століття – Д. Юм, – спостерігаючи за процесом становлення партій, писав: «Тією самою мірою, якою люди повинні поважати законодавців і засновників держав, вони мають зневажати і ненавидіти засновників сект і фракцій, тому що вплив фракцій прямо протилежний впливу законів. Фракції підривають систему правління, роблять безсилим закон і породжують найлютішу ворожнечу серед людей однієї й тієї самої нації, які повинні надавати допомогу і захист один одному. І що має робити засновників партій ще більш ненависним, так це складнощі знищення вказаних бур'янів, якщо вони якимось пустили коріння у якій-небудь державі. ...Вони значно легше піднімаються і швидше розмножуються за вільної системи правління, де вони заражують саме законодавство, яке одне було б спроможним, рівномірно застосовуючи заохочення і покарання, викоринити їх» [1]. Ці слова є своєрідним свідченням конфліктності середовища, у якому зароджувалися партії; свідченням несприйняття і відторгнення їх. Адже партії, як бачилося тому ж Д. Юму, багато в чому були «незвичайним і непояснювальним феноменом, який коли-небудь мав місце у людських справах» [1]. Цей новий феномен (доволі відмінний від того, що в сучасних умовах ми називаємо *партією*) свідчив про ускладнення політичних

процесів у суспільствах, які так чи інакше прагнули модернізуватися, про формування нових типів поведінки нових акторів, які виявляли бажання впливати на процес прийняття політичних рішень, зрештою, свідчив про те, що політика переставала бути справою вузького кола осіб-носіїв влади, легітимність права яких управляти суспільствами ставилася під сумнів все більшою і більшою мірою. За приблизно два з половиною століття, що минули від проголошення гнівних інвектив на адресу партій Д. Юмом, ці політичні утворення пройшли складний шлях становлення та розвитку, легітимізації у свідомості людей західної цивілізації та політичній практиці країн Європи й Америки, ставши невід'ємною частиною плюрального суспільства й політичних систем, своєрідним маркером процесів демократизації державних органів і агентів демократії. І, врешті-решт, у середині ХХ століття (яке покликало до життя два тоталітаризми – фашистський і радянський) набули своєрідної реабілітації: на їх адресу з вуст іншого дослідника – Е. Шаттшнайдера – пролунало, що «сучасна демократія неймовірним чином рятується наявністю політичних партій» [2].

Попри те, що західна цивілізація вже не одне століття осмислює феномен партій, демонструючи сьогодні неабияку аналітичну зрілість, українська політична наука тільки в останні два десятиліття долучилася до цього процесу, оскільки саме такий нетривалий – двадцятирічний – шлях пройшла новітня українська багатопартійність. Осмислення процесу партогенезу в Україні й становлення української багатопартійності на зламі ХХ – ХХІ століття – досить складне завдання. Ця складність зумовлена кількома обставинами.

По-перше, теоретичних знань вітчизняних колишніх «істориків партії», спеціалістів із «партійного будівництва», можливо, й достатньо для аналізу в історичному ключі партій тоталітарного типу, насамперед – комуністичних (до яких, зокрема, належала КПРС та її структурний підрозділ КПУ, і котрі – наголошу окремо – діяли в умовах ХХ століття), але явно замало для осмислення особливостей сучасного партогенезу.

По-друге, брак системного і систематичного знання щодо витворених західними науковцями – з моменту формування перших як американських (федералістів і демореспубліканців /наприкінці ХVІІІ – на поч. ХІХ ст./, демократів та вігів /близько 1830 р./, партії Know nothing /1852/ та ін.), так і

англійських та інших партій у європейських країнах до сьогодні – теоретичних підходів до вивчення партій та партійних систем (починаючи від ідей та положень, висловлених Г. Боллінгброком, Е. Берком, Д. Юмом, й закінчуючи тими, що були обґрунтовані (у термінах Д. Керемени та С. Хаг) у «золотий вік» наукової літератури, присвяченої партіям [3, с.520]), розроблених ними методик дослідження, як і те, що вітчизняні дослідники часто-густо відмовляються від строгого дотримання принципів наукового дослідження, призводить до того, що спроби застосування *фрагментів* теоретичного досвіду, напрацьованого представниками політичної науки на Заході для пояснення партійного життя в Україні, не увінчуються (як засвідчує, приміром, аналіз авторефератів дисертацій, захищених в Україні за двадцятилітній період з відповідної проблематики) появою справді вагомого наукового результату, який би переконливо й аргументовано висвітлював (принаймні в якійсь частині) специфіку, тенденції конкретно українського партогенезу.

По-третє, висновки «за аналогією з Європою» (чи Росією, чи «країнами СНД») щодо процесів в Україні, як це іноді намагаються робити вітчизняні дослідники, приміром, класифікуючи партійний спектр чи проводячи типологізацію українських партій, описуючи їхні функції, основну мету діяльності, стосунки з державою, громадянським суспільством і т. п. – малопродуктивний метод, який мало дає для розуміння сутності українських партій і ширше – глибинних процесів (часто – латентних), що відбуваються в українському суспільстві та політичних інститутах на зламі століть.

Представники західної політичної науки – американці та європейці, – досліджуючи процес становлення партій, свого часу усвідомлювали, що у кожній країні, як твердив ще у 1888 р. у тритомнику «Американська республіка» Дж. Брайс (англійський історик, правознавець, державний діяч, 1838 – 1922), партії «були продуктами місцевого ґрунту», що розвивалися вони «під впливом тих умов, в яких перебувала нація». Відтак, Дж. Брайс акцентував, що якби хтось з англійців, наприклад, надумав «ототожнювати головні американські партії» з англійськими партіями вігів та торі або навіть тільки намагався відшукати «між ними схожість, то він добре зробив би, якби швидше відмовився від такого наміру», оскільки був би втягнутий у «безвихідні труднощі» [4, с.7]. У середині ХХ століття М. Дюверже також наголосив, що «всі

партії відчувають сильний вплив свого походження, на зразок того, як люди все життя несуть на собі печать свого дитинства» [5, с.20]. Керуючись цими настановами, можна впевнено сказати, що процеси становлення партій в Україні є по-своєму унікальними, і механічно «вписати» їх у «європейську схему» чи якусь іншу не вдасться.

Труднощі осмислення сутності партій і партійних систем спричиняються й іншими чинниками. Ще у 1951 р. М. Дюверже у передмові до своєї книги «Політичні партії» написав, що дослідник опиняється «у порочному колі: тільки численні і достатньо ґрунтовні монографії, які відзначатимуться попереднім характером, дозволять коли-небудь побудувати загальну теорію партій, – але такі монографії не зможуть бути по-справжньому глибокими, доки не буде створено загальну теорію партій» [5, с.14]. У 70-х роках про необхідність створення такої теорії заговорили Л. Мейер і Дж. Сарторі; у 80-х, крім Л. Мейера, про важливість загальної теорії писав фон Бойме; у 90-х – У. Гротті, Дж. Шлезінгер, Я. Бадж та Г. Кеман, К. Джанда. Крім західних вчених, у 90-х роках минулого століття (із розпадом СРСР та кардинальною зміною ситуації у Росії – початком формування російської багатопартійності) важливість і необхідність створення «достовірної теорії політичної партії», яка б спиралася на «порівняльний аналіз якомога більш широкого і різноманітного міжнародного досвіду» і яка б була вільною від суб'єктивізму [6, с.103], збагнули й наголосили російські дослідники.

Попри довготривале усвідомлення браку теорії можемо констатувати, що загальна теорія партій відсутня й сьогодні. Поки що дослідники розмірковують над тим, якою має бути ця теорія. Так, Кеннет Джанда свого часу, переймаючись питаннями «Чи повинна загальна теорія політичних партій відповідати строгим вимогам, які висувуються до теорій, що виходять із гіпотез і засновані на дедуктивному методі? Чи повинна вона включати в себе аксіоми, постулати і математичний апарат?», звертав увагу на те, що «багато хто хотів би бачити загальну теорію як сукупність тісно взаємопов'язаних теоретичних положень, які піддавалися б емпіричній перевірці» [7, с.102]. Я. Бадж і Г. Кеман обстоювали теорію як серію гіпотез чи припущень, відповідність кожного із яких фактам, що витікають із зібраної з проблеми інформації, була б ретельно виваженою. Зведені воедино положення

утворили б «теорію», яка пояснювала б, чому партії діють тим чи іншим чином. Будучи перевіреною, така «теорія» дозволила б передбачувати дії партій після приходу до влади за певних обставин [8, с.7-8].

Крім питання щодо *форми* загальної теорії, дослідники дебатують над питанням про те, *що* повинна пояснювати ця загальна теорія? Згаданий К. Джанда вважає, що мета загальної теорії партій – пояснювати організацію та поведінку партій [7, с.103]. Задумуючись над питанням, чи повинна загальна теорія партій пояснювати *все*, що стосується партій, чи має вона бути монолітною, єдиною, американський дослідник дійшов висновку, що «якщо так, то нестача загальної теорії партій буде відчуватися до того часу, доки відсутній корпус взаємопов'язаних положень, що пояснюють, як мінімум: (1) коваріантність організаційних характеристик окремих партій; (2) яким чином і коли партії виникають, переживають зміни та зникають; (3) вплив партій на політичне життя в його інституційних та особистісних аспектах. Але якщо цілі загальної теорії партій дійсно такі, то, по суті, вочевидь, що її не буде ніколи. ...Такий підхід робить неможливим загальні теорії поведінки виборців, законодавчих зборів і будь-якого іншого політичного інституту чи поведінки, бо запити занадто високі» [7, с.104].

Обстоюючи думку про те, що «ми не повинні чекати, що загальна теорія партій пояснить абсолютно все», Кеннет Джанда схилився до того, що загальною теорією можуть слугувати «сукупність взаємопов'язаних положень», кожне з яких можна застосувати до досить широкого кола явищ [7, с.104].

Показово, що російські науковці [9, с.7], перебуваючи переважно поза європейськими науковими дискусіями, дещо по-іншому дивляться на теорію політичних партій. В одних випадках у ній вбачають «міждисциплінарну галузь наукового знання, яка вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування та організаційного устрою політичних партій». Вони твердять, що теорія політичних партій «має складний об'єкт аналізу, де перший рівень становить вивчення процесів розвитку окремих політичних партій, другий – вивчення структури і діяльності групи партій, які мають схожі структурно-функціональні, ідеологічні чи статусні (парламентські, позапарламентські) характеристики. Зрештою, третім рівнем аналізу може слугувати вивчення структури, якісних характеристик й особливостей розвитку

партійної системи країни (групи країн)». В інших випадках російські науковці ще більше розходяться з підходами Кеннета Джанди, стверджуючи, як, наприклад, Роальд Матвеев, що «загальна теорія партії розробляє методологію і типологію партій, вивчає закони руху, що проявляються у всіх партіях – від їх створення до сучасного стану, – у царині організації, структури, соціальної бази і складу, зв'язку з громадським рухом і течіями політичної думки у методах функціонування, діяльності, процесі вироблення ними ідеології, політики, програми, політичних рішень, прийомів здійснення політики та інших основних функцій, політичної поведінки, формування природних лідерів, керівного ядра та активістів. Загальна теорія аналізує зв'язки партії з населенням, виборцями, громадськими організаціями, рухами, громадянським суспільством, політичною і партійною системою, державними органами, економічними структурами. Особливою галуззю загальної теорії є вивчення шляхів, форм та меж можливого впливу тієї чи іншої партії на суспільство, суспільні відносини та суспільну свідомість» [6, с.104].

Сьогодні немає й єдино прийнятного для представників політичної науки визначення *політичної партії*. Аналіз дефініцій свідчить, що ті з них, які були чи є прийнятними для одного кола дослідників (у той чи інший час), викликали чи викликають незгоду й критику у інших. Зрозуміло, що в одних випадках дається взнаки фактор часу: погляд представника XVIII століття – європейця Едмунта Берка (1729 – 1797), котрий розглядав партію як групу (організацію) людей, «об'єднаних для просування спільними зусиллями національного інтересу з допомогою деякого специфічного принципу, з приводу якого всі вони дійшли згоди», акцентуючи тим самим як об'єднану платформу для членів партії *національний інтерес*, та мету їх діяльності, що полягала у *просуванні* останнього – з плином часу почав нескінченно варіюватися. Нечисленні дослідники партій початку XIX століття, прискіпливо вдивляючись у предмет свого зацікавлення та намагаючись збагнути причини та мету виникнення партій, функції та їх структуру і т. ін., як правило, використовували у ході досліджень історичний підхід та бачили у партіях кожен своє – від *спільності осіб, які публічно сповідують одну і ту саму доктрину*, з погляду Б. Константа, до *зла, що властиве демократичному правлінню*, з погляду А. де Токвіля [10, с.150].

Варто звернути увагу і на той факт, що дослідники XIX століття не один раз здійснювали спроби типологізації партій, продовживши тим самим традицію, започатковану у попередньому столітті Д. Юмом. Відтак, якщо Д. Юм розділяв партії на *особисті* і *реальні*, тобто на ті, які «засновані на особистій дружбі чи ворожнечі в середовищі осіб, які становлять конкуруючі партії, і ті, які засновані на будь-якій реальній відмінності у думках чи інтересі» [1], то у 1844 р. у Цюріху світ побачили дві книги Теодора (1816 – 1856) і Фрідріха (1814 – 1856) Ромерів – «Чотири типи партій» та «Вчення Теодора Ромера про політичні партії» [11, с.56-63; 12, с.63-67], в яких автори спробували подивитися на партії крізь призму психології людини і націй та виділили ліберальний, консервативний, радикальний та абсолютистський їх типи.

Оцінку А. де Токвіля (спостерігача за американськими партіями) варто порівняти із оцінкою уже згаданого Дж. Брайса, який, думається, спромігся більш глибоко проникнути у світ і сутність, зокрема, американських партій, що по-своєму відобразилося у вищезгаданій праці «Американська республіка». У ній дослідник констатував, що поступове становлення американських партій наприкінці XVIII століття було наслідком боротьби двох тенденцій у державі – доцентрової і відцентрової. Таким чином, Дж. Брайс усвідомив, що формування партій в Америці було результатом наявності у соціумі певного конфлікту. Їх члени виражали не *національний інтерес*, а, можна твердити, *групові інтереси*. Прагнучи ж розкрити суть американської партії кінця XIX століття, Дж. Брайс уже прямо вказував на це: «Всяка група виборців, яка призначає свого власного кандидата на посаду президента і віце-президента Сполучених Штатів, вважається національною партією» [4, с.19]. Таке твердження дослідника дозволяє говорити щонайменше про дві речі: про зростання ваги партій упродовж століття і про те, що вони стали своєрідним інструментом для задоволення інтересів і потреб груп інтересів.

Подальші рефлексії Дж. Брайса над цілями американських партій дозволили йому виділити й дещо інші «чотири цілі» партій: 1) підтримувати єдність між членами і не дозволяти їм витратити силу на взаємні звинувачення; 2) набирати нових прихильників серед нових переселенців, які тільки отримали громадянство, з-посеред молоді, яка досяг-

ла відповідного віку і, відповідно, буде брати участь у чергових виборах, із середовища тих мешканців, які перед цим ставилися до партії індивідуально чи навіть вороже; 3) збуджувати у виборців ентузіазм, «вказуючи їм у публічних промовах і в брошурах на численність партії і на важливе значення спільної мети»; 4) давати виборцям інформацію з політичних питань, які їм доводиться розв'язувати, а крім того, – «про особисті достоїнства їх вождів та про недоліки їхніх противників» [4, с.26]. Тобто – агрегація інтересів та «концентрація» їх у *спільній меті* членів партії, підтримка єдності лав та їх розширення за рахунок нових adeptів, певна маніпуляція свідомістю виборців за допомогою таких інструментів, як *публічні промови та брошури, надання інформації* не тільки про політичне життя, але й про *достоїнства вождів та недоліки опонентів* і, головне, участь у виборах були тими завданнями, які вирішували американські партії наприкінці ХІХ століття.

На цілі, виділені Дж. Брасом, варто подивитися і під децю іншим кутом зору: через призму елементів, які *конституують партію* і до яких можна віднести усі «цілі», відзначені Дж. Брайсом. Якщо висловити їх сучасною термінологією, то Дж. Брайс точно вловив суть партії як певної організації (яка існує у деяких часових рамках), члени якої мають конкретне світосприйняття (спільну ідеологію) і яка прагне підтримки народу та бореться за владу. (Показово, що приблизно саме так сутність партії наприкінці ХХ століття розкриватиме Дж. Ла Паломбара).

Зверну увагу і на те, що досліджуючи структуру, принципи організації, програмні вимоги американських партій, Джеймс Брайс, по-перше, чітко розмежував *правильно організовані партії* демократів і республіканців та *другорядні* (у сучасних термінах *треті*), серед яких були партія грінбекерів, прогібіціоністів, мугуенпсів та ін. Тобто, Дж. Брайс долучився до кола тих дослідників, які першими прагли типологізувати партії. По-друге, намагаючись порівнювати ситуацію у різних регіонах Сполучених Штатів Америки (взявши до уваги *географічний чинник*), він звертав увагу на те, що, приміром, мугуенпси були досить численними у Новій Англії та в містах східних штатів, а у найбільшій кількості зустрічалися на півночі і на заході «аж до Каліфорнії», але «найбільшого впливу на вибори» досягли тільки у Нью-

Йорку, Массачусетсі, Коннектикуті. На півдні їх зовсім не було [4, с.25]. Отож, специфіка життя на місцях зумовлювала політико-партійні переваги населення у тих чи інших регіонах США.

Злам XIX – XX століття засвідчив намагання дослідників з'ясувати, яку еволюцію пережила політична партія впродовж XIX століття і чим вона стала, у чому полягали відмінності між партіями в європейських країнах (насамперед між партіями в Англії та Франції), і ширше – між американськими та європейськими партіями. Відтак, до порівняння англійських та американських партій у праці «Політика як покликання і професія» (1918) вдався Макс Вебер (1864 – 1920) [13, с.644-706] та, приміром, Аббот Лоуелл (1856 – 1943). Останній, відзначаючи відмінність *джерел політичних незгод* у США та в Європі, звернувся до аналізу процесу партогенезу у Англії та Франції, зокрема, зауважив, що «...Француз – в політиці скоріше теоретик, ніж практик. Він швидше прагне до ідеалу, намагаючись здійснити свої уявлення про досконалу форму суспільства, і неохоче поступається якою-небудь частиною його заради того, щоб отримати те, що досягне. Такі схильності... слугують причиною виникнення множини груп, кожна з яких має свій ідеал і не бажає пожертвувати будь чим для злиття в одну велику партію» [14, с.35]. Моїсей Острогорський (1854 – 1919) у праці «Демократія і політичні партії» (1898) теж не уникнув порівняння, аналізуючи специфіку функціонування партій США та Англії.

Варто наголосити, що М. Вебер чи не першим у XX столітті спромігся запропонувати свою класифікацію партій, виділивши партії «шановних людей» (еліти), і масові, а крім того, – партії патронажного типу і світоглядні [13, с.672-685].

Праці вищезгаданих дослідників свідчать про усвідомлення їх авторами того факту, що умови формування й діяльності європейських партій відмінні, що ментальні настанови європейців мають свої особливості не тільки порівняно з американцями, але й у кожній країні Європи. Роздуми над партійною специфікою зумовлювали появу суперечливих висновків (як, приміром, висновки А. Лоуелла про те, що «за парламентської форми правління партійна організація ледве чи потрібна» [14, с.36]) і слугували основою для урізноманітнення підходів до типологізації партій.

XX століття, і особливо його друга половина, засвідчило зростання дослідницького інтересу до партій: із середини 1940-х років до кінця 1990-х тільки західноєвропейським партіям, за оцінкою Р. Гантера та Х. Р. Монтеро було присвячено близько 11,5 тис. монографій, книг та статей [15, с.2], понад третина з них носили теоретичний та аналітичний характер [16, с.507]. Заслугою ж М. Дюверже (як засвідчив вихід у світ у 1951 р. його фундаментальної праці) стало обґрунтування типології партій, яку, що важливо, сприйняли й почали активно використовувати інші науковці: вчений обґрунтував існування *кадрових* (ліберальні та консервативні) і *масових* партій, віднісши до останніх соціалістичні, комуністичні, фашистські партії [5, с.116], природа яких визначалася, з погляду М. Дюверже, структурними одиницями політичного утворення – *комітетом, секцією, осередком* чи *міліцією* [5, с.59-83]. Тим самим дослідник продовжив традицію Дж. Брайса і М. Острогорського, перший з яких, досліджуючи партійні утворення в США, виділяв як структурні підрозділи у їхніх межах *комітети* і *зібрання*. Другий, вивчаючи процес становлення партій в Англії, увагу приділив *кокусам*.

Серед дослідників 60-х років, чиї зусилля були спрямовані на подальший пошук аргументів для обґрунтування швидkozмінюваної партійної типології (попри те, що *масова партія* М. Дюверже на більш-менш тривалий час стала таким собі «аналітичним стандартом», у межах якого відбувалися рефлексії дослідників), чільне місце, як відомо, зайняв О. Кірххаймер, який спробував пролити світло на нову суть взаємин між партіями, державою, громадянським суспільством у повоєнний період [17, с.177-200]. О. Кірххаймер, зваживши на зникнення чітких меж між соціальними групами, на послаблення політичної ідентифікації населення, «розмивання» залежності між його інтересами та партіями; проаналізувавши результати політики загального благоденства (як наслідку економічного зростання), які сприяли написанню програм не для окремих груп, але для всього населення; зрештою, взявши до уваги розвиток ЗМІ, який зумовив можливість звернення партійних лідерів відразу до всього електорату (а не якоїсь конкретної групи в його межах), дійшов висновку, що виборці змогли стати «покупцями» партій (а не їх членами). Партії ж перетворилися у *catch-all*

parties – *всеохопні партії* (або партій *хватай всіх*). Таким чином, на відміну від М. Дюверже, який в основу класифікації партій поклав структурний підхід, О. Кірххаймер використовував, перш за все, соціальні та економічні критерії.

1980-ті роки – початок періоду, який в літературі дістав назву *decline of parties* і який характеризувався зменшенням впливу партій на суспільство, а з боку виборців – відмовою від своїх попередніх партійних симпатій та набуття нових і т. ін. І якщо одні дослідники розглядали у цій ситуації деградацію партій та заявку на вихід на політичну сцену нових акторів, котрі б спромоглися замінити собою партії, то інші обстоювали думку про те, що партії лише змінюють своє обличчя, поведінку, стратегії впливу на політику і прийняття рішень.

Подальший аналіз партійної структури, стратегій партійної поведінки підштовхнув дослідників до тверджень про подальшу трансформацію суті партій та до висновку про посилення зв'язків між партіями і державою. Показово, що ще у 1957 р. О. Кірххаймер намагався привернути увагу до явища, поіменованого ним *державно-партійним картелем*; у 1968 р. А. Лійпхарт уже використав поняття *картельна демократія*. У 1992 р. Р. Кац і П. Меїр, виступаючи з доповіддю на сесії семінару в Європейському консорціумі політичних досліджень, а згодом – у 1995 р. – у журнальній публікації [18], висунули концепцію *картельної партії*, в основі якої – інституціональна аргументація. Концепція була піддана й емпіричному тестуванню (у демократичних країнах), і теоретичній перевірці. У ході дискусії, що розгорілася, свою позицію помірною критика позначив К. фон Байме, Р. Кооле та Г. Кічельт виступили як противники, а Т. Погунтке, К. Деттербек та С. Скерроу – частково підтримали авторів концепції. Що ж до емпіричної перевірки, то в одних випадках вона, врешті-решт, підтвердила концептуальні положення Р. Каца та П. Меїра, в інших – ні.

Але нещодавно – у 2009 р. – Р. Кац і П. Меїр, наголошуючи на тому, що «масова партія мертва», опублікували нове дослідження за назвою «Картельна партія: повернення до тези» [19], на якому, думається, варто зупинитися докладніше. По-перше, дослідники доповнили свою аргументацію, яка базувалася на аналізі внутрішніх чинників (соціальних, політичних чи інституційних), зовнішніми, які «підірвали переконання у важливості ліво-правого ідеологіч-

ного розколу, що лежить в основі більшості західних партійних систем»; зумовили передачу «влади і повноважень нагору, технократичній непартійній системі Європейського союзу» або СОТ; зрештою, зміцнили переконання, що «традиційно центральні для політики проблеми інфляції та безробіття віднині знаходяться поза владою національних урядів і, таким чином, поза владою партій, які ці уряди контролювали». Все це, як зазначили Р. Кац та П. Меїр, сприяло прискоренню *деполітизації*, що є, з їхнього погляду, «найбільш вагомим в аргументації теорії картеля» – *кооперування* партій та наявність *змови* між ними. *Змова*, на думку дослідників, що є важливим елементом в обґрунтуванні картеля, стає більш легкою, коли ризики конкуренції обмежені. Вони акцентують: «Конкуренція між картельними партіями все менш фокусується на відмінностях в політиці і все більше – на видовищній, образній, театралізованій стороні політики, яку Бернар Манін передає поняттям «audience democracy» – «демократія глядацького залу».

По-друге, у дослідженні 2009 р. проаналізовані практики державних субвенцій, зокрема таких, як:

- використання значної кількості державних грошей на фінансування партійних організацій та партій у парламенті;

- різні і все більш схожі між собою закони про партії, якими часто супроводжувалося введення державних субвенцій і які встановлювали для партій (іноді у досить жорстких термінах) дозволені організаційні практики;

- правила доступу до громадського, а іноді навіть до комерційного мовлення та медіа, які ставали все більше і більше важливим чинником виборчих кампаній та за забезпечення обізнаності суспільства з партіями;

- доступ до державної машини, яка слугує джерелом патронажу і підтримки;

- доступ до державних посад (що спричинило цікаве явище у західних демократіях – наприкінці 1980-х років залишалося зовсім мало партій, які не мали подібного досвіду на національному рівні).

Аналіз вищеперахованих фактів дозволив Р. Кацу і П. Меїру ще і ще раз говорити про рух партій до держави, про те, що партії підпадають під значно сильніший вплив держави, ніж вважалося до цього (звернімо увагу: ці аргументи дослідників сьогодні ніким не спростовуються). Зміна сутності партії, на думку дослідників, проявляється у тому,

що «коли конкуренція значною мірою вилучена з політики., партійні оратори зазвичай стають апологетами і захисниками політики, яка в цілому є більше політикою держави, ніж якоїсь певної партії чи коаліції». Понад те, «як частина платні за державне фінансування, партії також приймають все більше нормативно-правових актів, які обмежують як їхню діяльність, так і структури, актів, які вони самі і розробляють». Вони долають рамки корисного для суспільства регулювання, щоб «стати фактично досить сформованими інститутами держави».

Емпірична перевірка Р. Далтоном і М. Ваттенбергом [20] гіпотези Р. Каца і П. Меїра про те, що партії, наближуючись до держави, віддаляючись від суспільства, підтвердила останню. На користь висновків Р. Каца і П. Меїра, як вони самі наголосили, свідчить і падіння партійного членства у 1990-ті роки, і послаблення партійної ідентифікації, і чітко виражене падіння явки на вибори та ін. Картелізація призводить до того, що у партій зникають низові осередки, а у суспільстві зникає партійність. Можна додати, що структура для партії перестає бути однією із основних ознак. Партія втрачає зацікавленість у підтримці виборців.

Зрештою, варто звернути увагу і на типологізацію партій, запропоновану Д. Хопкіним і К. Паолуччі, які провели дослідження (case study) ситуації в Іспанії та Італії [21, с.307-339], при цьому концентруючи увагу на партіях, які отримують підтримку не від держави, а з приватного сектору, – *партіях-бізнес-фірмах*. Такі партії створюються навколо лідера, мають вільну ідеологію, мінливі цілі й стратегію поведінки та націлені на організацію підтримки лідеру з боку виборців під час виборів. Це свого роду партії *хватай всіх плюс* (в термінології Х.-Ю Пуле), партії ad hoc [22, с.80].

Звернемо увагу і на підходи до типологізації партій, які обґрунтовують науковці, досліджуючи ситуацію у країнах Східної Європи. Так, Нік Сіттер виділив *реформовані комуністичні партії; нові партії*, які постали в результаті діяльності опозиційних рухів, котрі здійснили стрибок до всеохватних чи картельних партій; *партії соціальних інтересів* (які досить часто відроджують попередниць міжвоєнної або пострадянської ери) та нові популістські партії [23, с.434].

Що розуміється під *новою партією*? Серед визначень, які відображають суть цих нових утворень – визначення, запропоноване Мергіт Тевітс (яке вона дає, посилаючись, у

свою чергу, на працю Саймона Хага): «Новою є та партія, яка або виникла внаслідок розколу існуючої партії, або є справді новою у тому смислі, що утворюється без будь-якої допомоги наявних партій. Зміни в існуючих партійних системах відбуваються внаслідок змін у стратегічному виборі кандидатів й у поведінці виборців. Тобто рішення вийти на електоральну арену залежить від розрахунку еліт, тоді як рішення підтримати новачка залишається за виборцями» [24, с.115].

Чим відрізняється *нова партія* від *історичної*? З погляду М. Тевітс, *історична* партія уже колись існувала, а її нова поява – лише данина традиції. *Нова* ж партія, що виникає у період між виборами і прагне визначитися із своєю ідейною нішою (при цьому вона може конкурувати за неї з іншими партіями), має нову назву і новий склад політичних лідерів [24, с.114].

Слід зауважити, що поява *нових партій* характерна не тільки для країн Східної Європи, але й Західної, де наприкінці ХХ століття заговорили про *нових правих*. Звертаючись до аналізу цих новачків, дослідники відзначають нестабільність, породжену ними в суспільствах, наголошують на зниженні якості представництва та передбачуваності політики (як чинника, що забезпечує стабільність). Зрештою, ведуть мову про те, що нові партії зумовлюють випадкову помилку у політичній конкуренції; вони та їхній успіх значною мірою визначають важливі політичні процеси, характерні для розвитку партійної системи та демократичної консолідації [24, с.113].

Попри беззаперечні успіхи у дослідженні партій у другій половині ХХ століття – поява новітніх інтерпретацій та реінтерпретацій їхньої сутності, цілей, функцій та здійснення спроб створення загальноприйнятної типології та ін. – на початку ХХІ століття дослідники констатують відсутність такої загальновизнаної типології партій [15, с.14].

Аналіз ускладнюється й тим, що сьогодні процес партогенезу охоплює все більше країн, у т. ч. Африки, Океанії, арабського світу. Разом з тим, залишаються країни, у яких «справжні партії» відсутні. У той же час партії в США та Західній Європі переживають чергові трансформації. Розмисли над ситуацією, що склалася на початку ХХІ століття, підводять зарубіжних дослідників (зокрема згаданих Р. Каца та П. Меїра) до висновку про те, що «теза картеля дозволяє

передбачити, що більшість із характеристик та лейблів, які ми сьогодні використовуємо... для ідентифікації партій – сімейство, ідентичність, ідеологія, статус і т. п. – все більше втрачають смисл». Крім того, – й до формулювання нових питань (як і часто – до негативних відповідей на них): чи багатопартійність завжди обмежує авторитарне правління? Чи і надалі партії залишаються агентами демократизації? Чи прагне керівництво партій представляти інтереси членів своїх низових організацій? Зрештою, що відбувається з демократією? Чи повинні ми продовжувати думати про партію як про організацію, а не, приміром, як про мережу?

Прагнучи осмислити усе різноманіття партій, їх роль і місце у суспільствах початку ХХІ століття, дослідники (зокрема, К. Лоусон) доходять висновку, що в останні роки партії у США та Канаді «поступово послаблюються як агенти демократизації», що канадці сьогодні менше ніж будь-коли віддані партійній ідеології, є прибічниками партій і прагнуть брати участь у виборах [25, с.40]. А у США – «ситуація навіть більш серйозна», адже обрані від партій законодавці, особливо у штатах, прийняли безліч законів, які все більше утруднюють формування нових партій та їх рівноправну конкуренцію на політичному полі; у виборчих кампаніях вони обслуговують кандидатів, які виграють номінування передовсім унаслідок власних зусиль, допомагаючи їм збирати величезні суми грошей на оплату витрат на кампанію. Прийшовши до влади, такі кандидати «не здійснюють жодних зусиль, щоб знизити вартість виборчих кампаній», а з своїми донорами розраховуються «опором необхідним реформам» та «прийняттям потрібних їм законів», що свідчить про наростання *дедемократизації* [25, с.40]. Схожі процеси відбуваються в Італії, Франції, Німеччині, Великобританії та інших європейських країнах, де партії перетворюються у «могутніх партнерів держави і все менше хочуть чи здатні виконувати роль агентів демократичного зв'язку» [25, с.41]. Правда, дослідники відзначають і той момент, що в ряді країн партії виступають не агентами дедемократизації, але й її жертвами.

Сьогодні постає низка питань суто методологічного характеру: «*як і що ми вивчаємо, коли досліджуємо партії*»? які індикатори картелізації партійної системи і партії варто брати до уваги як найбільш надійні [25, с.41]? На всі ці питання не може бути однакової відповіді у ході аналізу

партійних систем і партій країн, розташованих не тільки на різних континентах, але й сусідніх, відмежованих одна від одної кордоном. Присутньою може бути певна схожість процесів. Але особливості і стадії – різні, про що не варто забувати, досліджуючи партогенез в Україні.

1. Давид Юм. О партиях вообще. – Режим доступу: http://www.sotsium.ru/books/104/108/hume16_of%20parties%20in%20general.html#t001
2. E. E. Schattschneider. Party government. – N.-Y.: Farrar & Rinehart, Inc., 1942. – P.1. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/ncr.v31:4/issuetoc>
3. Caramani D., Hug S. The literature on European parties and party systems since 1945: a quantitative analysis // European journal of political research. – Oxford. – 1998. – Vol. 33. – № 4.
4. Брайс Дж. Американская республика // Теория партий и партийных систем: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008.
5. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000.
6. Матвеев Р. Ф. Теоретическая и практическая политология. – М.: Издат-во Ассоциации «Российская политическая энциклопедия», 1993.
7. Джанда К. Состояние теории партий // Теория партий и партийных систем...
8. Budge I., Keman H. Parties and democracy. Coalition formation and government functioning in twenty states. – Oxford, 1990.
9. Основы теории политических партий / Под. ред. С. Е. Заславского. – М.: «Европа», 2007.
10. де Токвиль Алексис. Про демократію в Америці / Перекл. з франц.. = К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999.
11. Див: Ромер Теодор, Ромер Фридрих. Четыре типа партий // Теория партий и партийных систем... – С.56 – 63.
12. Учение Теодора Ромера о политических партиях // Теория партий и партийных систем... – С.63 – 67.
13. Див.: Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденоко. – М.: Прогресс, 1990. – С.644 – 706.
14. Аббот Лоуэлл. Правительство и политические партии в государствах Западной Европы // Теория партий и партийных систем...

15. Montero J. R., Gunther R. Introduction: Reviewing and reassessing parties // *Political Parties: Old Concepts and New Challenges* / Gunther R., Montero, J. R., Linz J. J. (eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2002.
16. Див.: Bartolini S., Caramani D. and S. Hug. Parties and Party Systems: A Bibliographic Guide to the Literature on Parties and Party Systems in Europe since 1945 on CD-ROM [Supplemented with booklet]. – London: Sage. – 1998. – 448 pp.; Caramani D, Hug S. The literature on european parties and party systems since 1945: a quantitative analysis // *European Journal of Political Research*. – Oxford. – June 1998. – V.33. – Issue 4.
17. Kirchheimer O. The transformation of the Western European Party System // *Political Parties and Political Development* / Edited by J. LaPalombara and M. Weiner. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – Pp.177 – 200.
18. [Richard S. Katz](#), [Peter Mair](#). Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party // *Party politics*. – Palgrave Macmillan, 1995. – P.5 – 28. – Режим доступу: <http://ppq.sagepub.com/content/1/1/5.abstract>
19. Katz [R. S.](#), Mair P. The Cartel Party thesis: A restatement // *Perspectives on politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – Vol.7. – N4. – P.753 – 766. – Режим доступу: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=6677128>
20. Russell J. Dalton, Martin P. Wattenberg. Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies. – N.Y.: Oxford univ. press, 2002. – 328 p.
21. Hopkin J., Paolucci C. The Business Firm Model of Party Organization: Cases from Spain and Italy // *European Journal of Political Research*. – Oxford, 1999. – Vol. 35. – №3. – P. 307–339.
22. Puhle H.-J. Still the Age of Catch-Allism? Volksparteien and Parteienstaat in Crisis and Re-Equilibration // *Political Parties: Old Concepts...*
23. Sitter N. Cleavages, party strategy and party system change in Europe East and West // *Perspectives on European politics and society*. – Routledge, 2002. – №3.
24. Tavits M. Party system in the making: The emergence and success of new parties in new democracies // *British journal of political science*. – Cambridge: Cambridge univ. press, 2007. – Vol.38. – №1.
25. Лоусон К. Новый подход к сравнительному исследованию политических партий // *Политическая наука*. – М.: ИНИОН РАН, 2010. – №4.